

ELSŐ RÉSZ.

AZ ÓVÁRI ISKOLA

1. fejezet.

Mikor és hogyan lett az óvári iskola unitáriussá.

Kénosi Tősér — Uzoni Fosztó¹ szerint már III. Béla idejében volt Kolozsvárt a Benedek-rendi szerzeteseknek iskolájuk az Óvárban. (I. 418.) Ezekről a tatárjárás után a dominikánusok vették át az iskola épületét s klostromot csináltak belőle. Hogy ezeknek a klostromuk mellett volt-e iskolájuk, nem lehet tudni. De Kanyaró „több, mint bizonyosnak” tartja, hogy a dominikánusok ittlétekor is volt iskola Kolozsvárt, de ez nem klostromi, hanem városi iskola lehetett, melyben papi és világi mesterek tanítottak. Kanyaró Heltaira támaszkodik ez állításánál, aki szerint Erzsébet asszony „lakik vala az Óvárban, egyenest arcól, mikoron bemennek az Óvárba”. Ott született fia, Mátyás. És ott vitték a fiát, Mátyást, legelőször is az iskolába”.² A Szilágyi Erzsébet szállásának hátsó kapuja az óvári piacra nyílt. E kapuval szemben volt Kolozsvár legrégebb iskolája, „talán a mai Karolina-kórház (ma már nem áll) telkén”, mondja Kanyaró, oldalt keletre a dominikánusok klostroma állt. E „rég” iskola-épületben volt még igazgató Dávid Ferenc 1553—1556. években.

Mátyás király születése idején még kizárólag a szászok kezében volt a város minden javadalma. 1453-ban összeírják a város lakosait. (Ez az összeírás ma is meg van könyvtárunkban.) 1458-ban egyességre lépnek, amely szerint ezután a magyarokat a szászokkal mindenben egyenlő jogok illetik. De a városi iskola a szászok kezén maradt. 1526-ban sikerült a magyaroknak „per tumultum” magyar iskolamestert fogadni: Thordai Jánost, kinek utódja Károlyi Sebestyén

¹ Historia ecclesiastica kéziratban az unitárius kollégium könyvtárában.

² Vass József, Emléklapok Kolozsvár előkorából, Kolozsvártt, 1856. 6. l. Kanyaró, Kolozsvári főiskolánk legrégebb történetéhez, Ker. Magvető, 1896.

szintén magyar volt. A tanítók (lektorok) azonban ez idő alatt is szászok lehettek. 1545-ig katolikus a város is, iskolája is. 1544-ben jő haza plébánusnak Wittenbergből Heltai Gáspár, ki a Luther elveit kezdi hirdetni. Ezzel megkezdődik Kolozsvárt is a reformáció s kapcsolatosan a közoktatás történetében egy fordulat, mely az eddig katolikus tanulmányi rendszert protestánsná alakítja át.

Heltai hívta meg rektornak a magyar lutheránus *Vizaknai Gergelyt*, ki vele együtt tanult Wittenbergben. Heltai és Vizaknai dicsősége, hogy „*a magyar protestánsok körében alakult s mind a mai napig fennálló tanintézetek között a két országban legelső s legrégebb a kolozsvári*“.³ Török István⁴ szerint ennek az iskolának helyét nem tudjuk megjelölni. Fennebb láttuk, hogy Kanyaró feltevése szerint a volt Karolina-kórház helyén lehetett.

Vizaknai 1545—52 között volt rektor. Az ő keze alól került ki Dávid Ferenc, aki 1547 végén indult külföldre, s hazatérte után előbb Besztercén, majd 1553 elején szülővárosában a beteg Vizaknai helyett a most már magyar protestáns főiskola élére kerül, mint rektor. Azonban 1555. őszén a kolozsvári papi állást foglalta el. A plebánus Heltai a külföldről éppen most hazatért Basiliust állítja be az iskolába lektornak. 1557-ben megválasztják Dávid Ferencet az erdélyi magyar protestáns egyházak püspökének.

Közben az 1556. nov. 25-i országgyűlés a tanügy érdekében országos intézkedéseket tett, melyek korszakos fordulatot képeznek Kolozsvár történetében. A fekete barátokat elűzték és az egyházi javakat lefoglalták. 1557. febr. 7-én pedig a gyulafehérvári részgyűlésen a rendek arra kérték a királynét, hogy a barátok kiűzése következtében megürült klastromokat engedje át olyan iskolák számára, melyekben az ifjúságot buzgó és nyelvekben jártas férfiak a tudományok minden nemében tanítsák. A királyné megengedte a klastromok felhasználását Vásárhelyt és Kolozsvárt, mit a rendek ujjongó örömmel fogadtak. Ugyanez évi tordai országgyűlésen Kolozsvárt az egyik iskola helyéül a dominikánusok zárdáját jelölik meg s az iskola és tanulók segélyezésére 100 frt. évi segélyt szavaznak meg.⁵

A szükséges átalakításokat és javításokat a városi tanács végeztette el. Maga a fejedelem János Zsigmond is segítségül

³ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. 5—6 l.

⁴ Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. 6. l.

⁵ Erdélyi országgyűlési emlékek. I. 11., 60., 74—75., 79.

ment híveinek s egy nagy termet építettett, melynek Segesvári Bálint szerint 30 ablaka volt s Appellatiumnak (Apollopala-tium) nevezték. Izabella királyné a kolozsvári terület dézma-negyedét az iskola számára adományozta. Ez adomány emlékét örökítette meg az óvári templom ajtaja fölé helyezett kőlap e felírral: *Donatio regia sum, hereditas sholae hujus et pauperum, qui commoda mea alio averterit haec et similia deletur ex libro viventium et memoria hominum. Anno Domini 1557.* — Királyi adomány vagyok, ez iskola és a szegények öröksége; aki javaimat, ezeket és másokat máshova fordítja, törültsék ki az élők könyvéből s az emberek emlékezetéből.

Különben, hogy ez a felirat hol volt, arra nézve eltérők a vélemények.

Kénosi Tősér János egyháztörténetében előadja, hogy ez az adományozás a cinterem falában és a tanácsházban is meg volt örökítve. És kérdezi: *melyik és hol volt ez az iskola?* 1725, vagy 1726-ban tudós emberek gyűlésében tárgyalták ezt a kérdést s akkor Handsáros János, aki az óvári iskolából a tanulókat, mint szenior, a piaciba vezette, később kolozsvári polgár és gyakran városbíró, azt mondotta, maga Tősér is jelen volt: Abban az időben, mikor az adomány tétetett, a piacon volt egy iskola közel a templomhoz délről, ahol most van a cavea, vulgo kalitka vagy kalicka, vagy azon épület mellett, ahol a csizmadiák árulnak, vagy ahol az őrségről a katonák és mások is „ventris levandi causa solent sese recipere”. A dominikánusok zárdájának elfoglalása után ez az iskola más célra használtatott. Egyébiránt ez a kérdés nincs tisztázva, tovább vizsgálható. Mások szerint — úgymond — ez az adomány az óvári iskolára vonatkozik.

Jakab Elek (Kolozsvár története 2. 106.) szerint Kolozsvár városának 1734. jun. 23-án készült hivatalos leírásában, melyet a négy vallásból kinevezett férfiak készítettek, olvashatjuk: ez adományozás emléke nemcsak az Óvári Domokos-szerzeti templom déli ajtaja fölé falba helyezett kőlapra volt felvésve, hanem a tanácsházon is latinul és magyarul. *De a betük akkor már olvashatatlanok voltak.*

Kanyaró szerint a felirat szintén az óvári templom ajtaja fölött volt bevésve.

Szent-Ábrahámi egyháztörténelmében (471. l.) elmondván János Zsigmond adományának történetét, hozzáteszi: „Annak okáért a piaci templom cintermében a délfelől álló részében, a (várdára) vigyázó strázsa-házra néző, de most zárva álló kapú feliben egy kő tétetett vala a következő

reája metszett írással". És közli a feliratot előbb magyarul, azután latinul.

Kanyaró felteszi a kérdést, hogy áll meg Heltai állítása mellett, mit Bonfini tanuságtétele is támogat, Handsáros felelete s azt feleli, hogy Kolozsvárnak már a XIV. század első tizedében két iskolája volt: egyik a régibb, nagyobb és tekintélyesebb az Óvárban, másik az újabb a piacon a Jakabkápolna mellett a szegényebb nép gyermekei számára. Egyik sem volt klostrom-iskola, minthogy ilyen egyetlen szász városnak sem volt, hanem városi, a város jegyzőjének igazgatása alatt. Hogy milyen koru tanulók jártak iskolába, mutatja az, hogy énekkarukat az istentiszteleteken felhasználhatták. 1558. május havában a tanács rendeli, hogy naponként tartssanak istentiszteletet, mind a nagyobb a templomban, mind a kápolnában, ahol a deákok (sholastici) tartoznak jelen lenni (Jakab E. Kolozsvár tör. 2. 107.) Ezt a kápolnát 1565/66-ban a város költségén megnagyobbították s talán ekkor esett áldozatul a mellette fennállott iskolaépület.

Dávid Ferenc püspöknek választatván, lektorát Basiliust állítják az iskola élére rektornak 1557 közepén s a volt igazgatót és püspököt a lemondott Heltai helyébe plébánusnak választják. Basilius most már kettős intézetet igazgat. A tanulók „a régi iskolában” laktak s csak előadásokra jártak át az eléggé még át nem alakított újabb épületbe. A nagyobb tanulókat itt oktatták a lektorok, a gyermekek pedig a másik iskolában tanultak. Közös csengetyűszóra kezdték s hagyták el a leckéket.

Mellette több lektor működött. 1558. elején a város jegyzőkönyvében olvassuk, hogy Basilius István rektor Molnár Gergelyt bevezeti a konzisztóriumba. 1558. pünköst szombatján Dávid Ferenc kérésére a tanács és a centumviratus felhatalmazást ad, hogy Fodor Bálintot, a kolozsvári bíró fiát alkalmazzák lektornak, de előbb a plébánus vizsgálja meg képességét. S ha kivüle még két vagy három egyén is találkozónék, ki a lektorságra alkalmas, alkalmazni kell őket s a plébánus fizesse őket a negyed jövedelméből. Alkalmazzák-e Fodort vagy nem, nem tudjuk, valamint azt sem, hogy meddig volt Basilius igazgató. Csak annyi bizonyos, hogy 1564-ben már tordai pap.

Vele egy időben működött, mint lektor, Molnár Gergely. Kénosi Tőser az unitárus kollégium első igazgatójának mondja, még pedig azon okból, mert latin nyelvtanát kézikönyvül sokáig használták. Nyilvánvalóan téves állítás, hiszen már 1564-ben meghalt, mikor még nem lehet szó unitárius főiskoláról. Hogy nyelvtanát a mi iskoláinkban is

használták, az nem szolgálhat érvel, mert azt még a szász iskolák is bevezették, annyira kedvelt tankönyv volt. Címe: *Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae juventutis institutione*. Nálunk különböző kiadásokban 1837-ig használták. Jakab Elek szerint valószínű, hogy Basilius után akkor lett rektor, mikor bevezette a városi tanács ülésébe.

A városi közgyűlés 1563. febr. 6-án azt a végzést hozza, hogy Gáspár (érti Heltait) predikátornak és rektornak, amivel fizetéséből tartoznak, az adóból fizessék meg; ha ki nem telnék, kérjék meg a várost s az gondoskodni fog róla. Eszerint tehát 1563-ban Heltai volt a rektor.

1564 május 22-én — tehát akkor, mikor Dávid Ferenc lelkét az egy Isten eszméje nyugtalanítani kezdte — a városi tanács Egri Lukács ajánlatára *Szikszai Fabricius Balázst* hívta meg rektornak. Fabricius Kolozsvárra jövén, a kor szokása szerint a plebánus asztalánál étkezett. Itt naponként értesült Dávid Ferenc lelke forrongásáról s napirenden lehettek a viták kezdetben magánkörben, később mind szélesebb körökben s olyan szenvedélyesen, hogy a rektor eltiltotta tanítványait az új tartalmú predikációk hallgatásától. Fabricius 1565 június 18-án igen szép költeményt írt Titus kolozsvári lelkész menyegzőjére, aki őt igen szerette. Ugyanez év december 1-én előszót írt a Heltai által kiadott, Mátyás király történetét tárgyaló műhöz. Látszik már ebből is, hogy a Dávid-ellenesekkel tartott. Ez a Fabricius Soltész⁶ szerint Dávid „helytelen véleményét felfedezvén, az igazságnak egy nagy polgári gyülekezet előtt diadalt szerzett”. Dávid Ferenc ugyanis nyíltan megvádolta a rektort s a polgárságra appellált. A hallgatóság és tanulóság véleménye megoszlott. A tanulók egy része állhatatos maradt rektora mellett, de nagy volt azoknak a száma is, akik a templomba jártak s a plebánust követték.

Pokoly⁷ így írja le Fabricius esetét: „Az egyháziak között fennforgó ellentétől tud az egész város. És mikor a rektor sok unszolásra megigéri, hogy végig fogja hallgatni a püspök prédikációját, a hír gyorsan elterjed a polgárság között és zsúfolásig telik meg a nagytemplom. A templomozás után összegyülekezik az egész város színe-java, hogy hallja a tudós rektor véleményét, mely lesújtó a püspökre nézve. A polgárság örvendve mond köszönetet a rektornak, hogy a hitőknek oly ékesszólóan védelmükre kelt.

⁶ A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Sárospataki füzetek. 1864.

⁷ Az erdélyi ref. egyház története. Bpest. 1904. I. 184. s köv. I.

Majd az iskolára veti magát a püspök. A tanítványokat el akarja csábítani a mestertől. A rektor elszántan védi tanítványait. De 3 ifjú megtántorodik Szikszai és Amicián Titusz kezét fogva állanak sorompóba, hogy a veszedelem tovább ne terjedjen. Ez a 3 ifjú most már az iskolát és igazgatóját mindenféle rágalomokkal igyekeznek befeketíteni. Fabricius megunván a folytonos zaklatást, egy évi terhes működés után odahagyta Kolozsvárt s visszatért korábbi otthonába.

Ebben a színes elbeszélésben csak az nem érthető, hogy a Dávid Ferencet lesújtó eredményű vita hogyan eredményezte a Fabricius távozását? Soltész így ad feleletet e kérdésre: Fabricius „hogy ne hallaná az Isten fia ellen szórt iszonyú káromlásokat, elhagyta Erdélyt és visszatért a sárospataki gimnáziumba Perényi Gábor főúr pártfogása alá, hogy a sokkal békésebb tartományban messze az eretnekek lázasztó és istentelen izgatásaitól, mintegy vihar után révpartot találva az ifjúság tanítására szentelje életét”. 1564 májusától 1566 végéig volt igazgató

Utódja *Károlyi Péter* 1566 végétől. Dávid Ferenc vitája az új igazgatóval is folytatódott, minek vége szintén az lett, mint Fabriciusnál láttuk, hogy Károlyinak távoznia kellett Kolozsvárról. Jakab Elek Lampe alapján így beszéli el e vitát: Károlyi a görög és zsidó nyelvek mellett, mint igazgató a hittannak is tanára volt. Dávid, mint plebánus, püspök és iskolai felügyelő egy alkalommal megjelent az előadásán. A tanítás tárgya az egy igaz isten volt. Károlyi, mint kálvinista trinitárius úgy adta elé, hogy az Istent, mint állatjában (lényegében) egyet, személyében hármat kell imádni. Dávid ellene mondott e magyarázatnak s úgy igazította ki, hogy az Isten lélek, lélekben kell őt imádni. És magyarázatát így végezte: „ha te a Szentírás szavainak ezen helyes értelmét nem követed, szükségképen hipostasisaid hívésében és a háromistenvallók véleményében kell megmaradnod”. Ez volt az a szikra, — mondja Jakab Elek — amely 15 esztendőnél tovább tartotta lázban Erdély szellemeit és rázkódásban földjét, mely elhatott nyugaton Genfig és Wittenbergig, északon Krakkóig. Ez volt az, ami Tetzl és Luther között a bűnbocsátó cédulák osztogatása.

Károlyi sietve értesítette Meliust Dávid Ferenc „új tévelygéseiről” s az iskola éléről Váradra távozott. 1568 márciusában már mint váradi tanár vett részt a gyulafehérvári vitában.

A főiskola igazgatását most Dávid Ferenc vette át s maga mellé vevén segítségül Basiliust, az iskolát most már saját elvei szerint vezette s a hittant saját felfogása szerint

adta, vagy adatta elé. Dávid Ferenc igazgatói működéséről nem maradt fenn semmi feljegyzés. De ha reformátori működését, újításokra vágyó, soha nem nyugvó szellemét tekintjük, bizvást következtethetjük, hogy szellemi bélyegét rányomta az iskola életére és tanítványai lelkét szuggesztív módon hatása alatt tarthatta. Másfelől azonban tudjuk, hogy ő püspöki, plebánusi, udvari papi tisztjeivel, reformeszméi kitermelésével, állandó terjesztésével és védelmezésével túlságosan el volt foglalva, hogysen teljes és osztatlan munkaerejével az iskolának szentelhetette volna életét. Ez az oka, hogy segítséget vesz maga mellé. De azért gondja volt arra, hogy az iskola sorsa tanárok képzése útján biztosítva legyen. Részben saját költségén egy Theobald nevű ifjút küldött külföldre kiképeztetés végett. Tanácsára pedig a fejedelem Hunyadi Demetert küldte külföldre.

Az unitáriussá lett főiskola hajója azonban még ezután is az igazgatók gyakori változása miatt sok bizonytalanság között hanyódott. Nem tudom az okát, miért, valószínűleg Dávid Ferenc más ügyekkel való túlságos elfoglaltsága miatt, a városi tanács az iskola rektorául 1570. évben Félegyházi Tamást alkalmazta. Ez a tudós férfi Debrecenben született, Krakkóban, Boroszlóban, Odera melletti Frankfurtban és Wittenbergben tanult. Hazajövén 1567-ben Turon volt tanító, 1568-ban Debrecenbe hívták meg. De itt csak 2 évig működött s azután Kolozsvárra került. A debreceni ifjúság anynyira ragaszkodott igazgatójához, hogy sokan követték Erdélybe s rövid egyévi rektorsága alatt is nagyszámú ifjúságot gyűjtött az iskolába. Itteni igazgatóságának hiteles bizonyítéka az a latin munka, melyet emlékére 1586-ban Gyulai János debreceni igazgató adott ki. (Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár II. 53.) Ez év alatt „a debreceni tanoda úgyszólván elhagyottan állott, minélfogva a debreceni tanács mindent megtett, hogy visszanyerje“. Ez sikerült is s 1571/72-ben ismét a debreceni iskola élére áll, míg Melius halála után, 1573 elején lelkésszé választatott. Kanyaró úgy sejti, hogy idejövetele összefüggésben van a váradi disputációt követő eseményekkel s egy év múlva hazatérése János Zsigmond halálával beállott változásokkal. Azt a gondolatát azonban, hogy Félegyházit Melius szelleme űzte volna el deákjaival együtt Kolozsvárra, nem támogatja semmi érveléssel s visszatérése sem igazolja.

Utána Sommer János, a nagyhírű humanista költő és tudós következett igazgatónak, akire Dávid Ferenc, mint vejére s hittani kérdésekben vele egyetértő rokonlélekre, megnyugvással bízhatta a főiskola vezetését.

Mi történt ez alatt az eklézsiában, míg ezek a viták az iskolában és a plebánus és rektor között folytak?

Dávid Ferencnek új gondolatok után vágyó lelkében már korábban megszületett ugyan az egy. Isten eszméje, de csak 1564 táján kezdte nyugtalanítani s környezetét és híveit ekkor kezdte felfogásának megnyerni. Akadtak nemsokára hívei is, ellenzői is. Hívei voltak a kolozsvári egyházközségben: a magyar papok, Basilius, Egri Lukács, Szegedi Lajos. De tiltakoztak az új eszmék ellen a szász nemzetiségű papok: Heltai, Amicián Titusz, Mihály és György. Megkezdődik a kérdések szenvedélyes vitatása nemcsak egymás között és a szószéken, hanem a nép között is. A város jegyzőkönyvei 1565 dec. 11-étől egészen 1568-ig vallási nyugtalanság és zavargás mozzanataival vannak tele. A városi tanács nem győzi figyelmeztetni a plebánust és lelkészeket, hogy egymás ellen ne prédikáljanak, egymást ne sértegetssék a szószékről, hanem — ha akarnak — magánházaknál vitatkozzanak. Majd Heltait, Amicián Tituszt és a többi szász papokat intik (1567 márc. 9.), hogy a plebánusnak a kellő tiszteletet adják meg. Úgy látszik, hogy a vallási vita annyira szenvedélyessé vált, hogy a kellő tisztelet megtagadásáig fajult; sőt állásaik elhagyásával is fenyegetőzhettek, mert egyik tanácsi határozat inti őket, hogy hivatalukat ne hagyják el, hanem folytassák s miután ismételen hiába szólítják fel őket, másokkal töltik be helyöket. Így végül Dávid-párti papok kerülnek minden szószékbe.

Ekkor még nincs szervezett egyház. 1566-ban a magyar egyházak hitvallása itt Erdélyben és a Tisza mindkét oldalán még kálvinista. Dávid és követői ekkor már unitáriusok, de szervezett unitárius egyház, sőt egyházközség sincs még. Mikor Dávid-párti papok kerültek a kolozsvári szószékbe, erős vallási viszály tört ki a magyar és szász polgárság között. A szász papok azt kezdték bizonyítani, hogy a piaci templom az övék, a plebánus közülök választandó. A főtemplomot és az azzal járó jövedelmet akarták maguknak biztosítani. Dávid Ferenc ellen olyan nagy volt a haragjuk és ingerültségük, hogy 1568 elején (febr. 6.) halállal fenyegették. Az ügy végre a királyi törvényszék elé került, melynek döntése 1568 jun. 13-án hirdettetett ki. A döntés lényege az, hogy a templom használatát s az iskolában a tisztségek viselését megosztja: a plebánusi tisztt a két nemzet között közös: a szász plebánus után magyar, ezután szász következik. A főtemplom a magyar bíró hivataloskodása alatt a magyaroké, szász bíró idejében a szászoké. Így osztatik meg az iskola is: magyar rektor után szász következik, szász után magyar. Magyar rek-

tornak legyen szász lektora, szásznak magyar. A templomhoz tartozó vagyon szintén közös. A királyi törvényszék e döntése nagyfontosságú. Mert, ha az egyházközség és ennek vagyona oszthatatlan, ha közös a templom, akkor nem lehet külön egyház. A szászok „kénytelen-kelletlen” — mondja Pokoly — unitáriusok lettek, mert nem akartak mindent elveszíteni. Heltai sokáig vonakodott, de 1569-ben megbánva „vastag tévedéseit”, unitáriussá lett s újból elfoglalta lelkészi állását az év második felében. Ezzel a kolozsvári egyház elveszítvén kálvinista jellegét, teljesen unitáriussá lett. S mint-hogy ez a változás a királyi törvényszék 1568 jun. 13-i döntésében nyert alapot, az 1568-ik évet lehet és kell a kolozsvári unitárius egyházközség keletkezési évének tekintenünk.

Ezek után most már felelhetünk arra a kérdésre, hogy mikor lett a kolozsvári főiskola unitáriussá? Mindenek előtt jegyezzük meg: ez a kérdés nem azonos azzal, hogy mikor kezdődött az unitarizmus Erdélyben?

Ez utóbbi kérdésre felelve Jakab Elek Dávid Ferenc Emléke c. művében az unitarizmus kezdetét 1560-ra teszi, Kanyaró 1566-ra⁸. Ferencz József a Kis tükörben, Boros a Pallas Lexikonban „Unitárius vallás” címszó alatt az utóbbit fogadták el. Pokoly⁹ szerint „minden bizonnyal az 1564/65. év volt az az idő, mikor Blandrata Dávidot beavatta a maga tudományába... Dávid 1565-ben már Blandratista volt.” Borbély¹⁰ Pokolynak ezt a felfogását találta igazoltnak s állította, hogy az unitarizmus tényleg 1565-ben kezdődött. Azonban legutolsó tanulmányai egyikében¹¹ újabb és behatóbb tanulmányai és kutatásai alapján e véleményét módosítja s megállapítja, hogy „az unitarizmus Erdélyben az 1568 jan. 2-án tartott radnóti zsinatig, illetőleg mivel a radnóti hitvitának történeti előzményei Stancarónak 1554-ben Erdélybe jöveteléig nyulnak vissza, következőleg 1554-ig vezethető hiteles történeti adatokkal bizonyíthatólag vissza”. Hogy miként jut Borbély ez eredményre, az nagyon tanulságos, de nem tartozik most feladatunk körébe.

Jakab Elek¹² „lélektani és történelmi” lehetetlenségnek tartja megmondani, hogy „mikor született meg lelkében s milyen alakban az unitarizmus alapgondolata, az egy Isten eszméje”. De mégis megpróbálja a kérdésre felelni, mikor egy

⁸ Unitáriusok Magyarországon. 1891, 45. l.

⁹ Id. m. l. 184. l.

¹⁰ A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században, 7. l.

¹¹ Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben? Erdélyi Múzeum. 1931. 7–9. füz.

¹² Dávid Ferenc emléke, 69–75 l.

1560. évi beszédében nyilván látja, hogy az egy Isten eszméje „már nemcsak megfogamzva, de meggyökerezve is volt”. Fogadjuk el a Borbély eredményét a kérdés megoldásának s térjünk át a második kérdésre: mikor lett az óvári főiskola unitáriussá?

Erre a kérdésre egy általános szellemtörténeti törvényszerűség említésével felelhetünk. Eszmék megszületése és kipattanása után hosszú idő szükséges még ahhoz, hogy azok a gyakorlati életet szolgáló szervezetekben és intézményekben valósuljanak meg. Az a vita, melyet Dávid folytatott Fabricius és Károlyi rektorokkal, világosan mutatja, hogy az eszme kipattanásától az intézmény megszületéséig idő kellett. Dávid és Károlyi vitatkozásának ideje nem határozható meg pontosan. Dávid apostasia-vádja Károlyi ellen „A szentírásnak fundamentumából vett magyarázat az Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről” c. műve 3. részében 1568-ban lesz nyilvánossá.

Az a szellemi forrongás, mely Fabricius és Károlyi rektorok eltávozását eredményezte, változtatta meg az óvári főiskola felekezeti jellegét is. Ez a változás a királyi törvényszék 1568. jun. 13-i döntésében nyert törvényes és szerves alakot. Ez a döntés szabályozta az iskola vezetésének törvényes rendjét. Ettől kezdve Dávid Ferenc irányítása mellett Basilius a rektor, aki a plebánus felfogása szerint tanítja a vallást.

De viszont 1570-71-ben a vallásilag megint megbizhatatlan Félegyházi áll az iskola élén s csak 1571-ben kerül Sommer személyében olyan igazgató az élére, aki unitárius jellegét őrzi és biztosítja. Félegyházi után nincs többé olyan igazgató az iskola élén, akinek hitfelfogása az unitárius vallás szellemével nem egyezik. Tehát 1566-68 közé kell tennünk az óvári iskola unitáriussá válásának idejét.

2. fejezet.

Szász unitáriusok.¹

A magyar és szász unitáriusok között sohasem volt őszinte, meleg, szíves hittestvéri viszony. S amilyen volt ez a viszony a hívek között, olyan volt a deáki társadalomban is. Ennek a hidegségnek nemzetiségi, hitelvi és gazdasági

¹ Pokoly, id. m. I. 215—219. Jakab E. Kolozsvár tört. II. 174—175. Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II. 80. Jakab Elek. Dávid Ferenc emléke. I. 115—117. Deutsche Fundgruben I. 88—149. Ker. Magvető 1885. 25—30. Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen I. 281—287.

okai voltak. De a hitelvi különbségek mélyén is nemzetiségi és gazdasági okok húzódnak meg.

Kolozsvárt nagy számban laktak szászok, akik vagyonszak voltak. Nagyobb részük az Óvárban lakott. Szász kolostor nem lehetett látni az utcákon. A céhek nagyobb részben szászok voltak, a kapuk kulcsai szász tanácsosoknál állottak. A városi tanácsban nagy a befolyásuk. A magyarok panaszkodni kezdték, hogy bíró- és tanácsválasztáskor titkos gyűléseket tartanak s előre elhatározzák, hogy ki legyen a bíró, ki kerüljön be a tanácsba. Százférfiakká (centumvir) olyan magyarokat választanak, kik koruknál, tapasztalatlanóságuknál fogva nem képesek a magyarok ügyeit megfelelően képviselni.

E panaszokra a szászok azt válaszolták, hogy nem egyedül ők választanak, hanem együtt a magyarokkal. Ez az egyenetlenség idővel mind nagyobb lett a két nemzet között. A hidegség elkeseredéssé fokozódott. Mohács után még nagyobb lett a szakadás. A magyarok azzal vádolták a szászokat, hogy Ferdinánddal tartanak.

Eddig a szászok birták a nagytemplomot. A városi pap, kinek az egész város a tizedet adta, mindig német volt. Mikor a magyarok száma szaporodott, ő tartott számukra a Szentpéter-templomban egy káplánt, később többet is. A misét a nagytemplomban hallgatták, a beszédet a Szentpéter-templomban. Mikor aztán a reformáció a misét megszüntette s a magyarok a német istentiszteletet nem értették, a nagytemplomot maguknak akarták megszerezni.

A magyarok és szászok közötti *hitelvi* ellentét az 1566. évben kezd kifejlődni, mikor Dávid Ferenc az unitarizmus középponti gondolatát, az egy Isten eszméjét kezdi hirdetni. Az 1566. évi febr. 6. közgyűlés végzése mondja: „látja a város, hogy a pap urak és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mind inkább kimegy a nép közé, aminek eltávoztatására meghatározta, hogy a plébánus hivassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen prédikálástól s csak azt prédikálják, ami Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránkozást“. Máj. 4-én végezték, hogy Mihály prédikátort és a többi szász prédikátorokat is a király előtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plébánusnak a tartozó tiszteteket adják meg s egyik a másikat a szószékből ne vagdalja, de ha valamelyiknek közülök Istentől valami új kijelentetik, arról ne vetélkedjék a hívek előtt a templomban, hanem menjenek

külön valamely házba s ott értekezzenek felőle". E viták oly hevesen folytak, hogy Heltai kétévi ellenállás után lemondott papi tisztéről, s az őt követő szász papok is, mire a város 1568. jan. 2-án végzést hozott, hogy két magyar prédikátort fogadjanak, a senátorok hivassák össze a szász prédikátorokat s „amit addig Gáspár uram kapott, mivel ő a tudományban nem egyez meg és a tanítás tisztéről lemondott, adják a két prédikátornak". A közgyűlésnek ez a végzése nagyon felháborította a szász kedélyeket s minthogy Dávidot tartották minden vallási reform szerzőjének, ellene irányuló támadások híre kelt a hívek között. Bizonyítja ezt a febr. 6. végzés: „Mivel némelyek megátalkodott vakmerő elhatározásból a plébánust és követőit halállal fenyegették s azt mondogatták, hogy két pártra szakadnak és harcot indítanak ellene: a bíró azoknak, akik ilyeneket hántorgatnak, járjon végére, nyomozza ki és büntesse meg.

Ilyen vallási viták közben 1568 elején magyar bíró lépett a város élére s a magistratusban az unitárius magyarok jutottak többségre. A visszavonult szász papok helyét magyar káplánokkal töltötték be s a szászok papok nélkül maradtak. Most a szászok kezdetek panaszkodni, hogy ők nem hallgathatják az Isten ígését, pedig a piaci főtemplom az övék, az ő őseik építették s a plebanus is mindig közülök választatott. Ilyen előzmények után került a templom-per a magyar polgárok kezdeményezésére a fejedelmi tábla elé, miből világosan kitűnik, hogy kiindulási pontja és főmozgató ereje válásügy volt. A magyarság és szászság képviselőiben 4—4 panaszos volt. A magyarok azt panaszolták, hogy a szászok az 1458 óta fennálló egyesség megszegésével a kolozsvári plébánus választás és nagytemplom használati jogát egyedül élvezik, s a városi ügyek intézésében is több jogot követelnek; kérik, hogy nekik egyenlő jog adassék, illetőleg az őket kiváltságlevél alapján megillető jog adassék vissza, régi egyesységük újítottassék meg. A szászok azt állították, hogy a plébánusválasztásnál és nagytemplom használatában időmulás állott be, csak ők voltak eleitől fogva mindkettő birtokában s régen is, mikor a kath. vallás idejében mise, keresztelezés, esketés és temetés alkalmával a magyaroknak a főtemplom használatára a szászokkal egyenlő joguk volt, soha magyar prédikációt nem tartottak s magyar plébánus nem volt. Ha az ellenkezőt bebizonyítják, ők készek engedni; ha nem, ők képesek állításaikat bizonyítani.

A magyarok több pontba foglalják panaszukat: Mátyás király egyenlően osztotta meg a jogokat s a szászok „több birodalmat, nagyobb jogokat" vettek, az „megyés templomot magoknak appropriálták", nem akarják, hogy abban magyar

csak egyszer is prédikáljon, kommunikáljon, kereszteljen, noha „még az hozott változás után is magyar nyelven misét mondtak s prédikáltak is benne“. Az országban a magyar a fő nemzet, a szászság megtelepedése „az magyar engedelmeből lött“, ők csak profugusok voltak. A templom magyar jövedelemből is építettett s a jövedelmeket a harangokból, mázsaházból és temetésekből, sőt az új templomot is mind ők percipiálták. Barátságunkat és türesünket háládatlanul vették s ki akartak jószágunkból rekeszteni az unio és aequale dominium ellen. A plébánusságot is csak maguknak tribuálták, azt mondván, hogy nem illik a szent tiszt a magyarokhoz. András szász pap azt mondotta, hogy ha magyar plébánus lenne, „az isteni dicséretnek ordine et decenter nem lehetnének“. Pedig inkább illetné a magyart, mert a háromkerekü malmot magyar csináltatta. A magyarok tették civisekké őket, mert villanusok, rusticusok voltak azelőtt, sőt annál is alávalóbbak, mert a parasztbíró is ítelt criminalis causat, de ők nem ítéltettek. „Az iskolából a magyar deákokat equisitis coloribus kiidegenítették, bujdosóba juttattátok, nemcsak a mi gyermekeinket, hanem egyébünnét valókat is; maga (noha) nemcsak az ő gyermekikért dotálta meg az mi kegyelmes fejedelmünk az quartával az scholát, hanem az országbeliekért, főképen az nemes uraim gyermekikért az ő kegyelmek könyörgésére“. Az ispotályba is magyart pénz nélkül be nem vesznek. Magyar koldusok renddel ülnek imitt-amott, fekszenek házak előtt az ispotályon kívül, de szász sehol sem fekszik. A hadakozásban is nem egyenlő terhet viselnek. A kapuk, kisajtók kulcsait mind magukhoz vették. Az Óvárt birják s a magyart onnan kirekesztik. Mikor birót akarnak tenni, itt-ott titokban összegyűlnek s már hónapokkal azelőtt elhatározzák, ki legyen. Százemberré magyart olyant választanak, kinek nincs ideje, tapasztalata és kellő tanultsága a magyarok érdekeit támogatni, vagy olyant, kinek minden nemzetsége, felesége, gyermeke szász s magyarul alig tudnak úgy, hogy a magyarok igazsága elő nem mehet. Ha valaki kiválik közülök, azt üldözik, „mely dologból immár még méltatlan halál is esett. Vádolják őket háborúságszerzésről, pedig csak az igazságot kívánják, azt, hogy a templomot közösen használhassák, „miképen hogy annak előtte is köz volt, mert a magyaroknak székek, oltárok volt s most is örökös temető helyek van benne“.

A szászok azt válaszolták arra, hogy polgári dolgokban az unio szerint egyenlő joguak; hogy ők jövevények és idegenek volnának, az az unio és becsületük ellen van; ők nem menekültek, hanem jámbor királyok hívására jöttek. Különben miért kívánnák leányaikat feleségül. A templomot 110 évig

azért birták, mert az unio csak polgári ügyekben intézkedett, vallásiakban nem. Már az elévülés is úgy kívánja, hogy így maradjon.

Az iskolára vonatkozó panaszokra ez a válaszuk: sohasem tudják rájuk bizonyítani, amivel vádolják őket. Az iskolák miatt ők panaszolhatnának, mert a német nemzetből kellene német iskolamestereket hívni, amint eddig mindig szokásban volt, hogy a német nyelv ne szűnjék meg, ami megtörtént volna, ha magyar iskolamesterek lettek volna. Mert előbb nem volt egy magyar mester sem, hanem 1528-ban per tumultum választottak egyet, Tordai Jánost (J. Thorenburger), aki később Fejérvárt kanonikus lett. De ezt nem akarják tovább tárgyalni, habár látták, hogy gyermekeik gondviseletlenek voltak és nem tanultak s amellet a német nyelvet teljesen kizárták egészen a mai időig. A tized kvartájára azt mondják, hogy azt nem ők egyedül kezelték, hanem a magyarok közül is voltak néhányan, kik akaratuk ellenére kezelték, néhány éve erőszakkal kezeikben tartották, utánuk pedig a bíró és esküdtek vették kezükbe s a két nemzetből kettőt választottak a bevételek és kiadások elszámolására. A fejedelmi tábla a felek előadása és bizonyítása s az okmányok alapján 1568 június 4-én meghozta ítéletét, mely a közjavak birtoklásában és közügyek intézésében a jogegyenlőséget mondja ki. Ezentúl legyen minden közös Kolozsvárt a magyarok és szászok között. Ha a mostani pap, Dávid Ferenc meghal, vagy hivatalából távozik, válasszának magyar papot, annak halála vagy lemondása esetén szászt s így tovább felváltva. Szász rektor után következze magyar, azután megint szász s így tovább. Szász rektornak magyar lektora legyen, magyarnak szász. Amelyik évben magyar a bíró, abban egyedül a magyaroké a templom, szász bíró alatt a szászoké. Az egyházi vagyon és kórház igazgatását végezze két férfi a két nemzetből, ép így a kapuk kulcsai őrzését. A százférfiakat ezután ne közösen válasszák, hanem külön, 50-et a magyar, 50-et a szász; azok aztán 6—6 esküdtet neveznek ki. A bírói hivatal is így változik magyarok és szászok között. A kolozsvári katonaság háboru idején, minthogy egyenlő jogokkal egyenlő kötelességek járnak, fele-fele részben magyarokból és szászokból álljon. Adófizetés és szolgáltatások vagyon szerint.

A kolozsvári templomper ily módon való eldöntése gyökeres változást hozott a városnak nemcsak közigazgatásába, hanem lakosainak nemzetiségi viszonyaiba is. A szászok világi főhatósága, a szász egyetem kötelezővé tette az egész szász nemzetre már 1550-ben Honterus egyházi rendszabását (Reformatio ecclesiarum Saxonicarum), mely a lutheri vallást írja

elő ügy, hogy a vallás erődje lett a fajnak s a fajjal való ez a kapcsolat állandó támasztója volt a vallásnak. Ez a szellemi kötelék és kapocs egységbe forrasztotta a szászságot. Kolozsvár német lakossága, amely Dávid Ferenc vezetése alatt a lutheranizmusról a kálvinizmusra s majd az unitárizmusra tért, „nemsokára népileg is elgyökértelenedett és a magyarság felszívta.”² A szász egyetemnek az a határozata, mely kimondta, hogy minden szász város egy valláshoz tartozzék, messzekiható jelentőségű, mely évszázadokra rányomta bélyegét az erdélyi lutheránus német egyházra. És bizonyíték is, hogy az erdélyi szászok már a 16. században erős faji öntudattal voltak telítve. Az ev. egyház volt az összekötő kapocs, a politikai egység szilárd kapcsa, a nyelv és nép tulajdonképeni védelme. „Bizonyíték rá Kolozsvár, hol a németek elmagyarosodtak.”³ Fentiek szerint Dávid Ferenc és Blandrata unitárizmusa „halálos dőfés volt Kolozsvárt a németségnek”, mert vallásuk miatt elzárva a szászságtól magukban álltak a kolozsvári szászok, számuk állandóan apadt s végül elmerültek, elvesztek az idők viharában. Csupán magyarrá lett családi nevükről látszik, hogy egykor a német nemzethez tartoztak. Thorwächter⁴) szerint Dávid Ferenc, Heltai általános népszerűsége volt az oka, hogy a kolozsvári szászok az unitárius vallásra tértek s az egyház kebelében magyarokká váltak. Házasságokat kötöttek magyarokkal és székelyekkel, hovatovább mind nagyobb számban, számuk mind kevesbedett, végül nem beszéltek szászul s nem akarták magukat szászoknak hívatni. Aztán megmagyarosították nevüket. A Binderből Kádár, Schmidtből Kovács, Kirschnerből Szőcs lett; Schässburgerből Segesvári, Enyederből Enyedi, Sommerburgerből Sombori, Mühlbacherből Sebesi, Kronstädterből Brassói, Birtelmerből Bertalan. Csak azokat a neveket tartották meg, melyeket nem tudtak könnyüszerral megmagyarosítani: Blues, Thellmann, Hermann. „Ezenkívül eredeti szász jellegre vallának manapság Kolozsvárt a legtöbb unitárius magyar feltűnően szelid arcvonásai, házias rendjük, gazdálkodásuk, bútoraik, ruházatuk, szokásaik, életmódjuk, melyek rögtön elárulják az emberismerő előtt, hogy minő eredetűek.” Thorwächter azt állítja, hogy mivel a szász unitáriusok többi — nem kolozsvári — része megmaradt az ág. vallás mellett, kizárta nemzeti kötelékéből a kolozsvári szászokat, ezek annál gyorsabban csatlakoztak kolozsvári székely és magyar hitsorsosaikhoz. A

² Dr. Karl Bell, Das Deutschtum im Ausland. 66—67.

³ U. o. 19. l.

⁴ Siebenbürgische Quartalschrift. 1796. V. kt.

két állítás között lehetetlen észre nem venni az ellenmondást: előbb a vegyes házasságokban és nevek elmagyarosításában látja az okot, most a szászok kizárásában. Gyalui Farkas⁵⁾ szerint nem azért lettek unitáriusokká a kolozsvári szászok, mert a szászok kizárták őket nemzetiségükből, hanem talán inkább azt mondhatnók, hogy azért nem lettek sokan a vidéki szászok közül unitáriusokká, mert a kolozsvári unitárius szászok magyarokká váltak.

Ilyen körülmények között nehezen lehet megérteni a különben legtöbbször tárgyilagosságra törekvő Pokolyt, aki „valótlanságnak és üres dicsekvésnek” mondja unitárius írók (Rórenc—Kanyaró Ferenc. Ker. Magvető, 1902. 115.) azon állítását, hogy a per kimenetele és Dávid Ferenc vitái eszközölték Kolozsvár megmagyarosodását és hogy magyarok és szászok „csak Kolozsvárt vegyültek össze s épen Dávid vallásának az érdeme az itt lakó szászok megmagyarosítása”. Amit Pokoly ez ellen felhoz, hogy a kolozsvári unitárius eklézsiában még a 18. század elején is van szász predikátor és kántor s a város előljáróságát még a 18. században is egyentő számmal választják a két „Nation” tagjai közül és hogy az unitárius főkonzisztóriumban is meg volt különböztetve a két nemzet, mindez nem szól a fennebbi megállapítás igazsága ellen s a magyarosításból szívesen átadja a történelmi igazság a Kolozsvárra nagy számmal beköltöző nemességnek és polgárságnak, sőt a „magyar vallásnak” is a maga részét.

Ez egyezés után a szászok és Dávid Ferenc között a személyes jó viszony egészen megszűnt. Mikor 1559-ben a Kálvin vallására tért, az egyházi, most a magyar polgárok egyenjogúsítása után a politikai és nemzeti kapocs is elszakadt közöttük. Dávid Ferenc elveszítette régi barátai s jóakarói rokonszenvét. A lutheránusok 1574. évi zsinata már megtiltja, hogy az iskolákat Kolozsvárt, melyek unitáriusokká lettek, senkinek sem szabad látogatni, aki szász egyházakban állást akar vállalni.⁶⁾ Ebből látszik már az is, hogy Kolozsvár kiesett a szász városok kötelékéből.

A fejedelmi döntés után a jun. 17-i gyűlés határozza, hogy a senátorok szóljanak Gáspár úrral, hogy prédikáljon, ne szünjék meg hivatalától. Erre Heltai megvallotta, hogy Dávid által tévelygéséről felvilágosított s az unitáriusokhoz csatlakozott. Példáját követték a többi szász predikátorok is s tisztükbe visszaállottak. A Kálvin-hitűek pedig eltávoztak Kolozsvárról. A szász universitásnak nagyon nehezeére esett,

⁵⁾ Az erdélyi unitáriusok a 18. század végén. Ker. Magvető, 1892.

⁶⁾ Teutsch, Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen, 1925. I. 342.

hogy Kolozsvárt elvesztette a talajt lába alól. Seivert a szászországi Pirnában született Sommerről azt mondja, hogy amilyen nagy költő, épen olyan rossz keresztény, amin kétségtelenül az unitárizmushoz való áttérését érti. Az erdélyi szászok hasonlóan kedvezőtlen véleménnyel voltak Radeciusról és Stegmannról, kik az „ariánus eretnekségbe“ léptek át, melyet „káromlásnak“ tekintettek. Írásaikról, melyek főleg apologétikus természetűek, azt állapítják meg, hogy ezek „nemzeti szempontból már akkor tiszta magyar ügyet“ képviselnek, pedig tudják jól, hogy Radecius nem tudott magyarul s püspöksége alatt milyen veszteség érte az unitárius egyházat.

A szász universitas tőle telhetőleg mindent elkövetett a helyzet megváltoztatására. Bátorítólag hatott rá Báthory István, aki az unitáriusok hátrányára sokban kedvezett nekik. 1572 május 18-án pl. maga hívta fel őket szász superintendens választására. Alesiust már azelőtt kinevezte magyar luth. püspökké. Ellenben Dávid Ferenc még nem volt megerősítve püspökségében. Dávid elvesztette udvari papságát, a királyi nyomda felügyelői jövedelmét. Ezért anyagi zavarokkal küzdött, híveivel sok szóváltása volt az anyagiak kérdésében. Ajánlkozott mindkét nemzetség szolgálatára, csak hogy jövedelmét növelhesse.

Báthory Zsigmond (1581—1598) alatt a város népessége idegen, sőt Németországból jött iparosokkal jelentékenyen szaporodott, de azért a magyarság száma állandóan emelkedett s 1599-ben, Pulacher főbíró alatt, legnagyobbra nőtt. Jakab Elek állítja, hogy „megmagyarosodott családfők magukat eredetükre nézve szászoknak vallották s megfordítva, szászok magyaroknak, csak hogy könnyebben hivatalhoz juthassanak“.

1603-ban Székely Mózes megjelenésekor a város megadása kérdésében a magyar és szász tanácsbeliek véleménye megoszlott. A magyarok a feladás mellett voltak, a szászok, mintegy 300-ra menő német őrséggel, ellenkező véleményen. A nép a piacon összegyülekezve, tüntetve és lármázva követelte a megadást. A tanács végre gondoskodva a német őrség biztos elvonulásáról, engedett a közóhajnak. Somogyi Ambrus írva hagyta, hogy a szászok Basta előtt a feladás bűnét egészen a magyarokra hárították. Ennek következménye az lett, hogy Basta az előkelő magyar polgárok közül 24-et elzárt s csak szigorú kezesség és nagy bírság mellett engedte szabadon 7 hónap múlva. A szászok megmenekedtek a fogságtól. Azonban 1603 szept. 13-i dévai rendeletével megtiltotta az unitárius vallás követését nemcsak a magyaroknak, hanem a szászoknak is.

A magyar és szász unitáriusok közötti hitsorsosi viszonyt idők folyamán több egyenetlenség és osztozkodás zavarta meg.

Hunyadi Demeter halála után (1592 jul. 4.), a plebánus- és püspökválasztás kérdésében támadt meghasonlás a magyar és szász unitáriusok között. A plebánus-választás sora, az unio értelmében, a szászokon volt. A magyarok Enyedit akarták püspökké választani, de úgy, hogy plebánus is legyen. A szászok Erasmust, az ő prédikátorukat akarták megválasztani, kit Jakobinus Bernád 1588-ban hozott be az antwerpeni iskola rektorságából. A két ellentétes érdek egyeztetése lehetetlenség volt. Több, mint egy évig tartó heves és elkeseredett tárgyalás és civakodás keletkezett ebből. Julius 12-én plebánus-választásra gyűlt össze a város, hol „instáltatnak a papok, hogy a püspökséget ne divellálják a plebánusságtól”. Sokáig tanácskoztak és vitatkoztak, de a választás elmaradt. Julius 20-án ismét gyűlés volt, melyen „a szász unitáriusoknak plebánusnak való subjectuma nem lévén, izent a zsinat, hogy magyarból tégyenek, de a város megköveti, hogy az uniotól nem recedálhat”.

A szászok szerint a magyarok úgy viselik magukat, „mintha nekünk kegyelmetektől kellene függenünk a választásban és mi rajtunk is kegyelmeteknek nagyobb dominiuma volna, úgy, hogy még a mi választásunkban is kegyelmetek praescribálna nekünk, mint és hogy kellene e dologban cselekednünk”. És előadják, hogy mikor Hunyadi Demetert választották plebánusnak, annyi ellenkezés volt köztük, „hogy azok közül, kik az szegény meghalt urunk, Dávid Ferenc vádlásában, reá való esküvésben részesek voltak”, választani nem akartak, noha az ők plebánusok volt, harmad napig egy szót sem szóltak, hogy ez legyen, vagy amaz, sem a választott személyek ellen, „holott négy vagy öt személy forgott az választásban”.⁷ Mert tudták, hogy semmi közük hozzá, hogy ők nevezzenek, vagy proponáljanak az magyar natióknak kandidátusokat, hanem alkalmazkodtak az uniohoz, mert ez „mindenik natiót aequale dominiumba helyeztette”. Nehány év óta csak egy prédikátoruk volt, mégis a dézsmát integre adták. Az unitast szentül tartották, „gyermeköknek, attyokfiainak egymásnak való házasításával és egyéb erős szövetségekkel”, ne adjanak tehát okot felbontására. „Ez a confessio és vallás a szászság közt sehol sem recipiáltatik, helye nincsen, hanem csak itt mi köztünk, amig Isten megtart ezen unioban”. Csak azzal tartoznak nekik, hogy a plebánus elegendő prédikátort és tanítót tartson nekik.

⁷ A kolozsvári magyar és szász unitáriusok civakodása 1592-ben. Ker. Magvető, 1585. 90—93.

A szászok sürgetésére nov. 27-én megint plebánusválasztásra gyűltek össze, de most jelöltjük ellen az volt az ellenvetés, hogy némely hitelvi kérdésekben az ariánizmushoz hajlik. Ezért elhalasztották a választást addig, míg a megválasztott püspökjelölt „deklarálja a maga religióját.” Aztán azért is, mert várták Hertelius Jánost. Végül 1593 szept. 18. közgyűlés ily végzést hozott: „Minthogy a volt plebánus halála után e tiszt üresedésben volt és miatta a két nemzet közt sok visszavonás és egyenetlenség támadt, mivel akiket szász részről ajánlottak, a magyarok bizonyos okokért nem akarták elfogadni: őkegyelmek e napon minden visszavonásnak és egyenetlenségnek véget akarván vetni, noha Erasmus uram némi cikkekben nem értene egészen egyet a zsinattal, de aminő írását és kötését felhozták a százférfiak elé, őkegyelmek az alsó tanácsbeli tagokkal együtt elégnak ítélték, hogy a plebániára választassék. Azért táblára járván, egyenlő szavazattal választották meg a plebánusi tisztre Erasmus uramat”.⁸

Mióta Erdélynek orthodox fejedelmei voltak, a mobile mutatur semper cum principe vulgus szerint gyarapodni kezdett a reformátusok száma Kolozsvárt is. Folyt a beköltözés is, de napirenden voltak az áttérések is.

1620—22 táján a kolozsvári szászoknak egy jó része elhagyta az unitárius vallást és a reformátusokhoz csatlakozott. A szászok mindig előrelátók és „körültekintők” voltak. Megéreztek előre az idők változását.⁹ Kérték a fejedelmet, hogy a mi óvári iskolánkban az Apellatiumot istentiszteletek tartására engedje át nekik. A fejedelem teljesítette kérésüket. Így e terem iskolai rendeltetése megszűnt s a református szászok oratoriuma lett. Segesvári Bálint naplójában így adja elé ezt az eseményt: „1628 okt. 2-án foglalták el a kálvinisták a felső apellatiumot a fejedelem akaratából a szászok számára, kinek 30 ablaka vala. Foglalók Filstich Péter aranyváltó szász és Kassai István magyar nemzetű, mindkettő fejedelmi tanácsos és a kolozsvári reformátusok tekintélyes vezető emberei. Ezek tanácslásából addig futották a fejedelmet, mignem meg kellett engednie... Dec. 3-án predikált először az Apellatiumban a szászoknak a hittagadó Gitschner Ádám — a kollégiumban lektor volt — hidelvi fiú, aki igaz hitét megtagadván, kálvinistává lőn, mindeneknek csúfjává tévé magát érette”.

Radecius püspök halála után megint sok kellemetlen viszálykodás keletkezett a magyar és szász unitáriusok között. A szászok prédikátora ifj. Szörös Mátyás sok újítást akart be-

⁸ Jakab E.: Kolozsvár története, 2. 337—339.

⁹ Jakab Elek, Kolozsvár története, 2. 291. l.

hozni, amit a városi tanács nem engedett meg s ezért Szörös a hivatalát elhagyta. A város Besztercéről hozott papot, Helmann Endrét. Ez a dolog Szöröst bántotta. A másik oka a viszálykodásnak az volt, hogy az 1632. évi zsinat kimondotta, hogy jövőre csak magyar nemzetbeli püspököt válasszanak. Okul szolgált e határozat hozatalára az, hogy az erdőszentgyörgyi zsinat szerencsétlen kimeneteléért a közvélemény Radecius püspököt okolta, aki magyarul nem tudott s a félrevezetett nép megtérítésére semmit sem tehetett. Ez a határozat a kolozsvári szász eklézsiát kellemetlenül érintette, mert ezzel papjait elzárva látta a legfőbb egyházi méltóságtól. Felszólt ellene, de a magyar unitáriusok nem engedtek. Radecius halála után a szász eklézsia papja, Raw-Szörös Mátyás szerette volna elnyerni a püspökséget. Amde 1632-ben Csanádit, majd ennek halála után 1636-ban Beke Dánielt választották meg. Szász hívei között izgatni kezdett, sőt a lengyel unitáriusokat is megnyerte a maga részére.

Ez a viszálykodás behatol az iskolába is. A rektor Stegmann Joachim, aki Ravius ösztönzésére az iskola régi törvényeit és szokásait el akarja törölni. Az ifjúság felzúdul ellene s a főnök a magyar ifjúság élén otthagyja a rektort s kivonul az auditoriumból. Mi volt tulajdonképen az ellenszenv oka s miért lázongott az ifjúság, nem lehet biztosan tudni. Elég az, hogy a magyar és szász diákság két ellentétes táborban állott egymással szemben.¹⁰ Seivert¹¹ Stegmannról szólva mondja, hogy Kolozsvár akkor még nem volt teljesen elválva a nemzettől, ami csak 1664. májusában történt, mikor a város a vele való minden összeköttetésről, s ezzel kapcsolatos előjogokról és szabadságokról lemondott.

Amilyen hüvös és barátságtalan volt a viszony a magyarok és szászok között az egyházközségben, ugyanolyan volt benn az iskolában is.

A szász rektorok sorát Sommert nyitja meg s Pintzovita, Femmich, Radecius, Stegmann, Baumgarten keresztül 1690-ben Jövedécsi zárja be. A lektorok szintén a fennebbi végzés szerint változnak — lehetőség szerint. A szász diákok ugyanazon törvények alatt állottak, mint a magyarok: kötelesek voltak a szászok kántorai, kollaboratorai, exaktorai és más magános (nem hivataloskodó) diákjai az iskola törvényeit és szokásait aláírni. A magyar főnöknek voltak alárendelve. De három tekintetben különböztek a magyaroktól: saját divíziójuk volt, a

¹⁰ A részleteket l. Stegmann életrajzában.

¹¹ Jurist.-Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihnen Schriften, 425—426. l.

noviciusok felvétele és frekventációja és a praebendák felosztása is eltérő volt. A plagára vonatkozó szabályok szerint ők nem a magyar, hanem a német beszédért kapták a plagát s a magyar diákoknak velök szabad volt magyarul beszélni. (Fasc. II. 293.) 1692 jan. 23-án (Fasc. I. B. 17.) Kolozsi Márton senior, a későbbi lektor, feljegyzí az iskolát üdvözlők és a frekventációt megkezdőkről szóló cikkelyhez toldalékul: A frekventáció levett kalappal a szász tanulókra nézve 1689 aug. 27-én Jövedécsi rektor (szász eredetű) és plebánus és Dézsfalvi Tamás szenior alatt eltöröltetett s ehelyett megállapított, hogy mivel a szászok, kik egyébként is kevesen vannak, amaz alkalmatlan frekventáció terhétől visszariasztva nem könnyen keresik fel iskolánkat (*molestae illius frequentationis onere deterriti, non facile scholam nostram salutandi suscipiunt animum*), amiért a szász eklézsia kórusában hiányzanak az énekesek, a depositionnak szelidebb nemével éljünk az iskolábalépő szászokkal szemben; t. i. szabadjon a noviciusnak fedett fejjel járni és ha a szükség úgy hozza, az iskolából csak *clamisba* öltözve kimenni; így legyen az iskola falain belül és kívül, amely szabadságért a hónap letelte után fizessen 1 frtot, mely a magyar és szász *coetus* között egyenlően osztassék; azután írassék be a diákok albumába.

A szász és magyar diákok viszonyára jellemző fényt vet az a törvényszerű szabály is, ami nem nagyon fejlesztette a magyar és szász diákok közti barátságot és jó viszonyt, hogyha magyar diákot kellett tömlöcbe vetni, a szenior szász novicius segítségét vette igénybe; ha szászt, akkor magyar noviciust hívott. Most — t. i. 1676-ban, mikor a törvények összeiratott — „*quia saxonibus novitiis destituimur*“ megadatott a szeniornak az a jog, hogy mind magyar, mind szász diákok elfogásánál igénybe vegye nemcsak a novicius, hanem az öreg diákok segítségét is, ha a szükség úgy kívánja. (Fasc. I. B. 15.)

A szászoknak ez a külön törvények alatt élése nem keltett megnyugvást. Már 1644 máj. 31-én (Fasc. I. 238.) kimondja a *coetus* minthogy iskolánkat ugyanazon hatóságok igazgatják, méltányos, hogy mindkét nemzetbeli diákok ugyanazon törvények alatt éljenek; tehát a szászoknak a magyarokétól eltérő szokásaik eltöröltetnek és mindenekben a magyarok törvényes szokásaiban éljenek, különben súlyos büntetést kapnak, a *coetusból* kizáratnak és az iskolából elutasítatnak.

A legtöbb összeütközés és viszály az iskolai jövedelmek elosztásánál állott elé. A hagyományok és adományok ebből a szempontból háromfélék voltak. Voltak olyanok, melyek kifejezetten csak a magyar diákoknak adattak; aztán olyanok, melyek a magyar és szász diákoknak közösen szóltak s

olyanok is, melyeknél ilyen rendelkezés nem volt. Aztán a szász diákok között voltak nemcsak unitáriusok, hanem lutheránusok is. A kantálást és temetési szolgálatot is gyakran végezték közösen s a kapott pénzen természetesen közösen osztottak. 1655 febr. 19-én (Fasc. II. 97.) a fejedelem 21 frtot küldet a coetusnak a szászokkal együtt való elosztásra, de azzal a rendelkezéssel, hogy amikor majd bejő a városba, sem a mendikánsok, sem a diákok ne menjenek kantálni. A „kisebb iskola” tanulóinak is adatott ugyanakkor 25 frtot a szászokkal együtt, hogy ők se menjenek kantálni. Egy más alkalommal a magyar diákok — mert a szászok a kántorral csak hárman voltak — egy szász ember menyegzőjén kantáltak s a kapott pénzből egyenlően osztzkodtak. Máskor Gaszner Bernád temetésén felváltva énekeltek magyarok és szászok (1674 jan. 10. Fasc. II. 302.). 1675 jan. 4-én (Fasc. II. 311.) Kabos Gáborné búzaadományából bejött pénzből a szászoknak is adtak, de csak az unitárius vallásuaknak. 1685 jan. 16-án (Fasc. II. 406.) Kövendi Mihály 60 frt adományából az unitárius, szász kántor egész, a szász diákok félrészt kaptak, de — teszi hozzá a főnök — „nem a törvény erejénél fogva, ami semmire sem kötelez, hanem az adományozó kívánsága szerint”. 1698 ápr. ában (Fasc. III. 30.) szász tanulókat 24—24 dr. büntetéssel illetnek; az összeget a főnök magának tartotta meg. A szászok ellenmondtak s azt vitatták, hogy ez a törvény szerint nemcsak a magyarokat illeti. Az összeget az igazgató és lektorok a főnök részére ítélik meg. Ugyanez évben (Fasc. III. 38.) sem az unitárius, sem a luth. szászoknak nem adtak Pekri Gábor 20 frt adományából, mert a magyaroknak volt adva.

Aki a szászok egyetemes temetéséről (funus generale) elmarad, 5 dr. a büntetése (Fasc. I. C. 17.). Ha egy polgár szász nemzetiségű feleséget vesz s nem a magyarok templomát látogatja, nem a magyarok, hanem a saját nemzetiségű tanulók kötelesek énekekkel üdvözölni: de ha másokat hívnak, azok is elmehetnek (Fasc. I. C. 6.) 1626 szept. 23-án hozzák ezt a határozatot.

1642 márc. ában (Fasc. I. 224.) összekülönböznek a magyar és szász diákok, mert a szászok részt kérnek a temetési pénzből, de a magyarok nem adnak, mert „csak a temetés díszéül voltak és semmit sem szolgáltak.” 1696 májusában (Fasc. I. D. 52.) vizály támad közöttük az üstök jövedelmének felosztása kérdésében. A tanárok elrendelték, hogy a jövedelmet közösen osszák el. Ámde a szenior szerint ez nem volt szokásban 1677 óta. Az ügy tárgyalásra kerül a parochiális házban a magyar és szász patronusok között. Amazok tagadták, ezek sürgették, hogy nekik is kell adni. A határozat az

lett, hogy közösen és egyenlően osztozzanak, „hogya a két nemzet között a viszály forrása megszűnjék”. Itt azonban ki kell emelnünk, hogy a szenior feljegyzése szerint lutheránus szászokról van szó.

Ez eset leírásánál a főnök utal a „nagyobb matricula” (Fasc. II.) 305., 319. és 333. lapjaira, ahol következőket olvasunk: 1674 ápr. 27-én Krajtzár András az üstök béréül bead 4 frt. 50 drt., 1675. nov. 9-én az üstök jövedelme 4 frt. 92 dr. Egyenlően osztották el a magyarok és a szászok között, egynek jutott 12 dr. 1676. okt. 2-án generális divízió volt azasztacionalis pénzből, az üstök jövedelméből és a mustból. Azasztacionalis pénz kivételével a többi közösen osztották el. Az integransok (egész jutalékot kapók) egyenként 72 drt. kaptak. Ugyanakkor Henter Pál sajtót adott a coetusnak, amit szintén egyenlően osztottak el.

1711. júl. 1-én (Fasc. IV. 106.) megint viszály keletkezik az adományozott búza elosztásánál. A főnök ugyanis nem ad a búzából a szászoknak a régi szokásokra hivatkozva. A rektor a viszályt így csendesíti le: bármi gyűjtés és hagyomány jut a coetusnak, nem kifejezetten a magyaroknak, annyit kapjon belőle a szász unitárius, mint a magyar. A büntetésből befolyó pénz pedig, ha a coetust illeti, ugyanazon nemzetű diákoknak adandó. Gyerőfiné 1684 dec.-ében (Fasc. II. 405) 100 véka búzát küldött, melyet elosztottak s „az igazgató kérésére” a szászoknak is adtak 1—1 vékát „ita tamen, ne id in usum abeat”. 1689. febr.-jában (Fasc. II. 453.) Tholdalagi János küld ugyanannyit úgy, hogy a szászokkal egyenlően osszák el. Ezt megtették „contra consuetudinem, hoc nulli usurpare licebit nisi ex dispositione conferentis”, mondja a főnök. 1688 máj. 1-én (Fasc. II. 444.) Konc György neje küld pénzt, melyet elosztanak s a szászoknak is adnak „nem jog szerint, hanem könnyörületességből”, mert az igazgató „sokat fáradozott ez összeg megszerzésében s az ő kérésére adtunk 1 frt.-ot”. Ezekre a példákra hivatkozott a főnök, mire a rektor elrendeli, hogy amit ezután adnak vagy hagyományoznak a coetusnak, nem kifejezetten a magyaroknak, abból a szász unitáriusok épen úgy részesülnek, mint a magyarok (Fasc. IV. 106—107.). Ha egy szász tanuló egy vagy két heti divízióját elveszti, az az összeg nem a magyarokat, hanem az azon heti közszolgálatot ellátó szászokat illeti; szóval a levont összeg, kivéve a rektort és szeniort illető részt, az azon nemzetbeli coetust illeti.

Mindez azt mutatja, hogy a szász és magyar unitárius diákok között nem volt valami nagyon szivélyes és barátságos a viszony. Ezt igazolják a következő esetek is.

1635. aug. 27-én (Fasc. I. 132.) a szászok eltávoznak az

iskolából, mert az igazgató két szász tanulót megpálcázott. De szept. 5-én helyreáll a béke s visszatérnek az iskolába. 1643 szept. 12-én (Fasc. I. 232.) Hantzburg Péter szászt, ki 18 évig volt a kollégium tagja, mert a városban mindenütt rosszakat beszélt vallásunkról s rágalmazta és gyalázta az igazgatót és lektort, kitiltották az iskolából és cetusból. Egy alkalommal (Fasc. I. C. 24.) a szász tanulók a magyar főnök rájuk vonatkozó szavait a szász coetusban helytelenül adták elő. A főnök azt mondta nekik: „Mind is négyen vagy ötön vattok“. A szászok így adták elé: „Mind disznók vattok“. A rágalomért ünnepelesen bocsánatot kellett kérniök a főnöktől és coetustól. A főnök megjegyzi: ha nem lett volna elnéző irántok, két hónapi divíziót veszítettek volna el.

Egy más alkalommal (Fasc. I. C. 27.) menyegzőről visszatérő szászok egymás között veszekedni kezdenek — valószínűleg a kapott pénzen vesztek össze. A magyarok lecsendesítik, de a preces után megint folytatják s nem akarnak lecsendesedni. Ezért a főnök hármukat börtönbe záratja s a negyediket is őrizet alá véteti. A következő napon kezesek jótállása mellett kiengedi őket a börtönből.

1704 máj. 24-én (Fasc. III. 129.) Auner György szászt felveszik s a főnök megjegyzi: minthogy a szászoknak nincs *coetusa*, a magyarokéval azonos törvények alatt lesz. 1721 novemberében (Fasc. IV. 273.) Sombori Ferenc régebb szász, most magyar kántor kéri a részét a divízióból, mint volt akkor, mikor a szász eklézsia még virágzott, *ami megszűnt a templom elvételekor*. A kérdést hosszadalmasan tárgyalják s dönteni nem tudván felette, Simon Mihály elébe kerül, aki azt mondja, hogy „a státus a divíziót csak azoknak adja, akik vagy tanítanak, vagy tanulnak. Így Sombori nem részesült a divízióból.

A piaci templom és iskola elvétele utáni időkben a Fasciculusokban nincs nyoma többé a szász cetusnak és szász tanulókról nem esik több szó. De az eklézsia még később is megkülönbözteti a magyar és szász vezető tagjait. 1733 máj. 25-én az eklézsiái gyűlésben Szakál Ferenc, az egyik kurátor *ex natione saxonica*, öregsége miatt lemondván, helyette ugyancsak a „szász natióról“ Stencel Zsigmondot választják meg. 1737-ben pedig a néhai Verner János szász egyházi utódjául szintén „a szász natióról“ Madár Györgyöt.

Ezután nem találtam többé nyomát e nemzetiségi megkülönböztetésnek.